

NICOLAAS WITSEN'İN “NOORD EN OOST TARTARYE” İSİMLİ ESERİ VE ÇERKESYA NOTLARININ DEĞERLENDİRMESİ

Mertcan AKAN*

Öz

Noord en Oost Tartarye (Kuzey ve Doğu Tartarya) 17. yüzyıl Hollandasının önemli karakterlerinden biri olan Nicolaas Witsen'in 1692 yılında yayımladığı ve 1705 yılında genişlettiği basılı eserler, seyahatnameler, el yazmaları, kartografik materyaller, raporlar ve sözlü kaynakları referans alarak erken modern dönemin bilimsel yöntemleri ile hazırladığı derleme, koleksiyon (krestomati) tarzında önemli bir eserdir. Diplomatik görev ile kısa süreliğine Rusya'da görev alan Nicolaas Witsen'in ticari ve siyasi kimliği, Kırım, Kafkasya, İdil-Ural, Sibiryaya, Orta Asya ve Uzak Doğu'ya uzanan konu aldığı coğrafyayı, üzerinde yaşayan halklarıyla beraber tüm detaylarıyla araştırma ve eşsiz bilgiler ile dolu bu eseri hazırlama motivasyonunu beraberinde getirmiştir. Bu çalışmada Nicolaas Witsen'in *Noord en Oost Tartarye* isimli eseri içerisinde yer alan Çerkesyaya başlığı ele alınmıştır. Çerkesyaya'daki coğrafi isimlendirmelere, etnografik, demografik, kültürel ve sosyal yapıya, dinî inanışlara ve gündelik yaşantıya dair oldukça detaylı bilgiler içeren bu eser, 17. yüzyıl sonu 18. yüzyıl başındaki bu bölgeye ait akademik bilginin tespiti ve Kafkasya insanına dair Batı'daki algının izlenimi açısından büyük önem taşımaktadır. Türkiye'de yapılan akademik araştırmalar içerisinde sınırlı sayıda konu edinilen Nicolaas Witsen ve söz konusu eserini odağına alan bu çalışmanın Kafkasya coğrafyasını değişik amaçlar ile ziyaret etmiş birçok Hollandalı ve Batılı bilim insanı ve gezginin eserlerinin incelenmesine ilham vereceği ve Kafkasya çalışmalarına katkı sunacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Nicolaas Witsen, *Noord en Oost Tartarye*, Kafkasya, Çerkesyaya.

Abstract

“Noord en Oost Tartarye” by Nicolaas Witsen and Evaluation of his Circassia Notes

Noord en Oost Tartarye is an important work prepared in the style of a compilation, collection (chrestomathy) published in 1692 and expanded in 1705 by Nicolaas Witsen, one of the most important characters of 17th century Holland, using the scientific methods of the early modern period with reference to printed works, travelogues, manuscripts, cartographic materials, reports

* Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, İzmir. E-posta: mertcan.akan@ege.edu.tr ORCID: 0000-0003-3160-4774
(Makale Gönderim Tarihi: 19.09.2023 - Makale Kabul Tarihi: 27.11.2023)

and oral sources. The commercial and political identity of Nicolaas Witsen, who served in Russia for a short period of time as a diplomat, motivated him to prepare this detailed and unique study on the geography of Crimea, Caucasus, Idel-Ural, Siberia, Central Asia and the Far East, including the peoples living there. This study focuses on the title of Circassia in Nicolaas Witsen's *Noord en Oost Tartarye*. Witsen's work, which introduced very detailed information on the geographical nomenclature, ethnographic, demographic, cultural and social structure, religious beliefs and daily life in Circassia, is of great importance in terms of determining the academic knowledge of this region at the end of the 17th century and the beginning of the 18th century, as well as the perception of the Caucasian people in the West. It's our belief that this investigation into Nicolaes Witsen, a subject that has received limited attention in academic discourse in Turkey, will catalyze the scrutiny of the contributions made by numerous Dutch and Western scientists and travelers who explored the Caucasus region for varied purposes. Furthermore, we anticipate that this endeavor will make a substantive contribution to the field of Caucasian studies.

Keywords: *Nicolaas Witsen, Noord en Oost Tartarye, Caucasus, Circassia.*

Giriş

Birleşik Hollanda Cumhuriyeti (1581-1795) döneminde, Amsterdam'da, oldukça varlıklı ve güçlü bir ailenin ferdi olarak dünyaya gelen Nicolaas Witsen, tıpkı babası Cornelis Janszoon Witsen gibi (1605-1669) birçok kez Amsterdam Belediye Başkanlığı ve Belediye Meclis Üyeliği gibi görevlerde bulunmuştur. Eğitimi Athenaenm Illustre'de felsefe, astronomi ve matematik, Leiden'da ise hukuk alanında tamamlayan Witsen –ki burada ünlü oryantalist Jacop Golius'un (1596-1667) derslerine de katılmıştır¹– Rönesans ve Aydınlanmanın geçiş döneminde, her iki dönemin de karakteristik özelliklerini taşıyan ansiklopedik bilgiler ile donanmış tarih, haritacılık, gemicilik, astronomi, coğrafya, jeoloji, zooloji, botanik, epigrafi ve dilbilim gibi son derece çeşitli akademik ilgi alanlarına sahip bir tüccar, idareci ve diplomat idi. Dönemin Hollanda'sındaki hâkim düşünce gereği tüccarların ve ticaret ile uğraşanların kendi alanları dışındaki coğrafya, etnoloji ve denizcilik gibi alanlardan edinecekleri bilgilerin yararlı olacağı düşüncesi, Witsen'in ülkesinin sahip olduğu ticaret hacmini arttıracak Hindistan'a kuzeyden uzanabilecek bir ticaret yolu bulma ve tüm Asya'nın ticaret olanaklarını içeren haritasının çıkarılması fikri Asya'ya olan ilgisini daha da perçinlemiştir.

17. yüzyıl ortalarında Moskova ile olan ticari ilişkilerde İngilizleri geride bırakan Hollanda'nın Moskova'daki ticari anlaşmazlıkların giderilmesi amacıyla oluşturulan, Hollanda büyükelçisi Jacob Boreel'in başkanlık ettiği heyete henüz yirmi üç yaşında iken “devlet soylusu” olarak katılmıştır². Beraberindeki kalabalık ile 17 Eylül 1664'te yola çıkan heyet, deniz yoluyla Texel'den Dünamünde'ye³, oradan da Riga, Pskov, Novgorod, Torzhok ve Tver üzerinden nihayetinde Moskova'ya varmıştır⁴. 1665 yılının Ağustos ayına kadar Moskova'da kalan Nicolaas Witsen burada kaldığı süre boyunca civar

¹ Blokland, 2021, 12.

² Witsen, 2010c, s.186.

³ Günümüzde Letonya sınırları içerisinde isimle Daugavgrīva olarak adlandırılan şehrin Rus dilindeki karşılığı Усть-Двинск (Ust'-Dvinsk) olarak bilinmektedir.

⁴ Keuning, 1954, s.95.

Nicolaas Witsen'in "Noord En Oost Tartarye" İsimli Eseri ve Çerkesya Notlarının Değerlendirmesi

bölgelere geziler yapmıştır⁵. Witsen'in hayatı boyunca Rusya topraklarına bir daha ayak basıp basmadığı ise bilinmemektedir. Hollandalı Witsen, Moskova'da kaldığı süre içerisinde Patrik Nikon'dan ve Latince bilen, Gazze'de yaşamış bir Rum metropolitin fazlasıyla yakınlık görmüş ve gezileri sırasında tanıştığı Samoyedler, Tatarlar ve Perslerden edindiği bilgiler ileride hazırlayacağı harita ve kitap çalışmaları için ona zemin hazırlamıştır⁶. Özellikle İranlı tüccarlardan ve Moskova'da ikamet eden bir Kalmuk prensesinden ülkeleri ve gelenekleri hakkındaki öğrendiği bilgilere, yine Moskova'da gördüğü Çerkes elçilere gelecek çalışmalarında satır satır yer vermiştir⁷. Aslına bakılacak olursa Witsen tüm Moskova yolculuğu boyunca kendisi için, bir bakıma yardımcı olması amacıyla anı niteliğinde bir günlük tutmuştur. Bu günlüğün bir kopyasını dönüş sonrası tanıştığı birçok seyahatname yayımlayan Fransız yazar ve bilim insanı Melchisédech Thévenot'a –ki kendisi meşhur Fransız gezgin Jean de Thévenot'un amcası olur– vermiştir. Thévenot, daha sonra bu el yazması günlüğü Paris'teki Fransa Millî Kütüphanesi'ne bağışlamıştır. Uzun yıllar burada keşfedilmeden kalan bu günlük, 1886 yılında Felemenkçe el yazmaları kataloğu yayımlanarak yeniden keşfedilmiştir. 1966-1967 yıllarında Theodor Locher ve Piet de Buck tarafından Felemenkçe yayımlanan bu günlüğün 1996 yılında yayımlanan Rusça çevirisi⁸ Rusya Bilimler Akademisi Antropoloji ve Etnoloji Müzesi'nde asistan olarak çalışan Hollandalı Wilhelmina Triesman tarafından yapılmıştır⁹. Ayrıca yine Moskova, Pskov, Novgorod gibi şehirlerdeki gezileri sırasında yaptığı eskiz çalışmalarını Amsterdam'da gravür hâline getirdikten sonra, dönemin ünlü şahıslarından Laurens van der Hem'e vermiş, bu eserlerden birkaçı (Tver, Torzhok, Pskov ve Novgorod'daki bazı mimari yapılar) Avusturya Ulusal Kütüphanesi'nde bulunan kolektif *Atlas Blaeu-Van der Hem*'de (Eugenius Atlası) yer almıştır¹⁰.

Nicolaas Witsen Moskova'da, zamanında Rusya'ya göç etmiş Hollandalı bir tüccarın oğlu ve aynı zamanda uzaktan akrabası da olan Andrew Vinius¹¹ (1641-1717) ile tanışmıştır. Vinius, Witsen'in Moskova'daki bağlantıları arasında Duma kâtipliği, posta genel müdürlüğü ve Sibirya bürosu (kaççılara) şefliği¹² de dâhil olmak üzere birçok etkili görevde bulunması ve hem Felemenkçe hem de Rusça bilmesi hasebiyle en önemlisi olmuştur. Andrew Vinius ayrıca Rus haritacı Semyon Remezov'a¹³ bir Sibirya haritası hazırlatmıştır ki Witsen'in bu haritanın bir kopyasına sahip olduğu bilinmektedir. Yine Vinius'un Witsen'e Rusya'daki diller hakkında hazırlanmış dilbilimsel materyaller

⁵ Witsen, 2010c, s.55.

⁶ Gebhard, 1881, s.42-45.

⁷ Keuning, 1954, s.97.

⁸ Witsen, 1996.

⁹ Witsen, 2010c, s.136; Blokland, 2021, s.15.

¹⁰ Keuning, 1954, s.96.

¹¹ Gebhard, 1881, 46. Witsen ve Vinius'un ilişkisine dair daha ayrıntılı bir bilgi için Bk. (Wladimiroff, 2008).

¹² Naarden, 2010, s.218.

¹³ Postnikov, Falk, 2015, s.9.

ve raporlar gönderdiği, İç Asya, Rusya ve Rusya'nın kuzeyine dair el yazması, kitap, belge, not, etnografik eserlerin temininde de aracı olduğu düşünülmektedir¹⁴.

Moskova'dan döndükten sonra Nicolaas Witsen seyahatlerine Fransa, İtalya ve Hindistan'da devam etmiştir. Yoğun bir şekilde yürüttüğü siyasi ve idari işlerinden kaçış zamanlarında ülkesinin Rusya ve Asya'daki ticari hacmini arttırmaya yönelik bu coğrafyaları tanıtıcı kartografik ve yazılı bir eser ortaya koymayı amaçlamış, bir süre sonra 1671 yılında ilk eserini Antik Yunan'dan ve çağdaş döneme uzanan gemi yapım yöntemlerini ele aldığı *Aeloude en hedendaegsche scheeps-bouw en bestier* (Antik ve Çağdaş Gemi Yapım Yöntemleri) başlığıyla yayımlamıştır¹⁵. Kısa sürede ülke içinde ve dışında ün kazanan eserin 1690 yılında ikinci baskısı yapılmıştır. Witsen'in ikinci önemli çalışması ise 1687 yılında *Nieuwe Lantkaarte van het Noorder en Ooster-deel van Asia en Europa strekkende van Nova Zemla tot China* adıyla yayımladığı ve döneminin koşullarında Sibiryaya hakkında yabancı biri tarafından yapılmış en iyi haritalardan biri olarak kabul edilen "Tartarya" haritası olmuştur. Moskova yolculuğu sırasında üst satırlarda bahsettiğimiz Andrew Vinius'un desteği ve yine özellikle bu seyahat sırasında tanıştığı saray ressamı Stanislav Loputsky sayesinde elde ettiği erişimi zor bazı kartografik materyallerin –özellikle Sibiryaya ve Novaya Zemlya¹⁶ hakkında– ve detaylı bilgilerin katkılarıyla tüm tecrübelerini kullanarak 1687 yılında bölgenin 1156x1254mm boyutlarında altı paftadan oluşan büyük ve detaylı bir haritasını¹⁷ hazırlamış ve Çar I. Petro (Peter Alexowitz) adına ithaf etmiştir¹⁸. Bu haritanın çalışmamız açısından önemi ise *Noord en Oost Tartarye* isimli eserin genel olarak bu haritanın bir yorumlaması ve açıklaması olarak düşünülmesi ve doğrultuda tasarlanması olmuştur.

Noord en Oost Tartarye

Nicolaas Witsen'in kuşkusuz en önemli eseri 1692 yılında yayımlanan *Noord en Oost Tartarye* olmuştur. Henüz 23 yaşındayken çıktığı yolculuk sırasında tuttuğu notlar ile başlayan proje, yirmi sekiz yıl sonra ismi konularak hayata geçirilmiştir. Başlangıçta haritanın tamamlayıcısı olarak düşünülen bu eser zaman geçtikçe, kesintisiz bilgi akışı sayesinde yeni eklemeler ile bilgi açısından doymuş ancak dağınık, yaşayan bir yapıya bürünmüştür. 1689 yılından itibaren Kraliyet Cemiyeti (The Royal Society), 1693 yılından itibaren ise Hollanda Doğu Hindistan Ticaret Şirketi (Vereenigde Oost-Indische Compagnie, VOC) üyesi olarak seçilen Witsen'in, Çar I. Petro ile olan yakınlığının yanı sıra siyasi ve ticari çevrelerdeki nüfuzu ile kendisine Avrupa, Rusya ve Asya'da geniş

¹⁴ Alekseyev, 1936, s.61-62.

¹⁵ Barbour, 1930, s.268; Kizilov, 2012, s.170.

¹⁶ Bagrow, 1952, s.101; Postnikov, Falk, 2015, s.19; Alekseyev, 1936, s.63-64.

¹⁷ Bu haritanın Fransa Millî Kütüphanesi'nde yer alan kopyaları için Bk. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55005018d>.)

¹⁸ Keuning, 1954, s.98. Bu harita da Witsen'in diğer çalışmalarında olduğu gibi 1687 yılında basılmış ancak gerçekte yayınlanmamıştır. Witsen çalışmalarını sürekli olarak yeni bilgiler ile günceller, geliştirir ve iyileştirir. Bu çalışmasında da 1696 yılında Çar olan Petro'ya ithafen olarak yazılmasının sebebi budur. Bu harita ve Witsen'in haritacılığı hakkında daha ayrıntılı bilgi için Bk. (Keuning, 1954)

Nicolaas Witsen'in "Noord En Oost Tartarye" İsimli Eseri ve Çerkesya Notlarının Değerlendirmesi

çaplı bir bilgi ağı oluşturmasını mümkün kılmıştır. Kendisini Çar I. Petro'nun¹⁹ dostu ve bir bakıma rehberi olarak konumlandıran Witsen'in Çar ile olan yakınlığı, Sibirya'daki kapsamlı araştırmalarını ve bilgi alışverişini kolaylaştırmıştır. Ancak nihayetinde coğrafya, dönemin koşulları içerisinde zararsız bir bilim dalı ve akademik bir faaliyet değildir. Yayımladığı eseri ithaf ettiği kişi ve dünyanın ücra köşelerine ait yeni elde edilen bilgilerin korunmasının gerekliliği Witsen'in yükünü olabildiğince arttırmış ve bu konuda oldukça ihtiyatlı davranmasına sebebiyet vermiştir²⁰. Londra'daki Kraliyet Cemiyeti'nin başkanına yazdığı mektubunda Rusya'ya seyahat etmesinin üzerinden 28 yıl geçtiğini, kaldığı süreç içerisinde Ruslar ve diğer Tatar halkları ile ilişkiler kurduğunu, sadece yakın çevreden değil çok uzak ülkelerden dahi bilgi aldığını belirtmiştir. Dönüş tarihinden itibaren ise bulduğu çeşitli yöntemlerle bu coğrafyadan bilgi almayı bırakmadığı, Moskova, Astrahan, Gürcistan, İsfahan, Polonya, İstanbul gibi yerlerle sürekli olarak yazışma hâlinde olduğu, her yıl Pekin'den mektuplar almaya devam ettiği bilinmektedir²¹. Ayrıca Witsen bu yazışmaların haricinde Çar ile olan şahsen tanışıklığı, bilgi ve belgeye olan erişimi sayesinde içinde dağların, nehirlerin ve şehirlerin isimlerinin olduğu ciltler dolusu eser toplamış ve tüm bu malzemelerden yola çıkarak çok sayıda arar, düzenleme ve çizimin ardından haritasını ortaya çıkarmıştır²². Yayımladığı harita sonrasında da Witsen'in konu edindiği coğrafyaya dair bilgi alışverişinin devam ettiğini görmekteyiz ki Moskova'dan gelen Sibirya hakkında mektuplar, Archil Bagrationi²³ tarafından Gürcistan, Kalmuklar, Özbekler ve bölgenin diğer halkları hakkında gönderilen mektuplar, yine İran'dan bir Ermeni'nin Orta Asya coğrafyası hakkında aktardıkları, Polonyalı diplomatların İran'dan Astrahan'a olan yolculuklarına dair anlatıları, eşi ve kendi akrabaları vasıtasıyla Osmanlı başkenti İstanbul'dan gelen madeni paralar, antik eserler ve el yazmaları ile yine Türk denizciler ve gezginlerden gelen Gürcistan ve Megrelya hakkındaki raporların kitabında sıklıkla yer aldığı görülmektedir. Yine aynı şekilde Doğu Hindistan Ticaret Şirketi vasıtasıyla Çin'deki Cizvitlerin Çin Seddi ve ötesine nasıl seyahat ettiklerine dair mektupları, Cizvit rahipler ve gezginlerin Orta Asya, Sibirya ve Mançurya coğrafyalarına dair anlatıları, Andreas Kleyer, Herbert de Jager²⁴ gibi isimlerin ise Doğu Hint Adaları, Kore ve Japonya'ya ait aktardığı bilgiler Nicolaas Witsen'in kitabının malzemeleri arasında önemli yer tutmaktadır²⁵. Nihayetinde tüm bu emeklerin sonucunda *Noord en Oost Tartarye*²⁶ isimli bu büyük çalışma, 1692

¹⁹ Çar I. Petro ve Nicolaas Witsen'in yakınlıklarının ve mektuplaşmalarının Witsen'in ölümüne kadar sürdüğü düşünülmektedir. Bk. (Witsen, 2010c, s.11, 68, 189, 190; Kizilov, 2012, s.170.)

²⁰ Naarden, 2010, s.216.

²¹ Sever, 2023, s.199; Zinner, 1968, s.11-12; Keuning, 1954, s.97.

²² Witsen, 2010c, s.7-8; Postnikov, Falk, 2015, s.19; Keuning, 1954, s.97.

²³ Taktakishvili, 2014, s.97.

²⁴ Witsen, 2010c, s.113.

²⁵ Witsen, 2010c, s.65-67.

²⁶ Tartarya (Tartaria), Batı Avrupa literatüründe ve haritacılıkta, Hazar Denizi, Ural Dağları, Pasifik Okyanusu ve Çin ile Hindistan'ın kuzey sınırları ile sınırlandırılmış, bölgenin henüz Avrupa coğrafyacıları tarafından büyük ölçüde bilinmediği zamanlarda Asya'nın geniş bir bölümü için kullanılan genel bir terimdi. Bu terimin kullanımı 13. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar

yılında Çar I. Petro'ya ithaf edilerek iki cilt halinde Amsterdam'da basılmıştır²⁷. *Noord en Oost Tartaryen* isimli birinci cilt coğrafi tanımlama ve açıklamaları içerirken, *Niuche, Jesso, Dauria, Moegalia, Kalmakkia, Tangut, Altin, Astakkia, Cirkassia, Mawaranahr, Turkestan, Tingoesia: beneffens Samojedia, Siberia, Mengrelia, en meer andere aangrenzende lantscappen* isimli ikinci ciltte ise bahsi geçen coğrafyaların tarihinin ele alındığı bölüm olmuştur²⁸.

Noord en Oost Tartarye (Kuzey ve Doğu Tartarya) ismine rağmen Witsen kendisini sadece o dönem için Tartarya (Tartaia) olarak tanımlanan İç Asya'nın kuzeyi ve doğusu ile sınırlandırmamış, Batı'nın oldukça az bilgiye sahip olduğu Sibiry'a da resmetmiştir. Aslına bakılacak olursa kitabı haritasından çok daha fazla alanı, Kafkasya, İran, Mançurya, Japon Honshū Adasının kuzeyi ve Kore gibi sahaları da kapsamaktadır. Metninde ayrıca salt bir coğrafya tasvirinden ziyade fauna ve flora ait bilgileri ve eski eserlerine dair verileri de aktarmıştır. Bu bağlamda kitabı, ele aldığı coğrafya ve bu coğrafyada yaşayan yüzlerce halka ait tarihleri, gelenekleri, dilleri hakkında inanılmaz miktarda ayrıntı içermektedir²⁹.

Çar I. Petro'nun 1697 yılında Hollanda'ya yaptığı ziyarette Amsterdam Belediye Başkanı olarak Nicolaas Witsen ile görüştüğü bilinmektedir. Witsen'in hem Rusya hem de gemi inşası hakkındaki bilgi birikimi, ülkesini güçlü bir deniz imparatorluğu hâline getirme arzusunda olan Çar için oldukça önemliydi. Çar I. Petro'nun, Witsen'den coğrafi ve etnografik araştırmalarına devam etmesini istemesi Witsen'in kendi karakterine bağlı olarak haritasını ve büyük eserini yeniden ve tekrar tekrar gözden geçirme ve iyileştirme motivasyonunu yeniden sağlamıştır. İlk baskısında dahi 17. yüzyıl için benzeri olmayan bir Kırım, Kafkasya, Volga, Urallar, Sibiry, Amur, Moğolistan ve Orta Asya gibi coğrafyalar için oldukça detaylı bir bilgi birikimi sunan altı yüz sayfalık bu eserin 1705 yılında ikinci bir baskısı yapılmıştır. Bu yeni baskıda coğrafi kısım oldukça genişletilirken, tarih bölümünde belli kısaltmalara gidilmiş, eser 968 sayfaya çıkarılmıştır. Yine birinci baskı gibi piyasaya sürülmediği ve sadece kişisel tanışıklıkları olanlara sunulduğu düşünülecek bu baskının 1692 yılındaki birinci baskıdan daha da nadir bulunduğu görülmektedir³⁰. 1705 yılından sonra yayımlanmak üzere yeni bir baskı üzerinde çalışsa da 1717 yılında tamamlayamadan vefat etmiştir. Vefatının ardından mirasçıları 1705 yılında basılan eserin ikinci baskısının sayfalarını bir yayıncıya satmış, eser 1785 gibi geç bir tarihte 1705 yılındaki baskıya oldukça benzer bir şekilde Witsen'in kendisi tarafından çizilen iki harita ve yayıncının ön sözü ile birlikte yeniden yayımlanmıştır³¹.

gözlemlenebilmektedir (Bu konuda ayrıntılı bir bilgi için Bk. (Cornell, 2017, s.103-126). Yine Zafer Sever'in "Atlas Tartarica" isimli kolektif eserden aktardığına göre Batı Avrupalılar özellikle Moğolların Asya'yı istila etmesinden sonra bölgenin önemli bir bölümünü "Tartaria" olarak adlandırmıştır. Bu kavram bazı Avrupalıların haritalarında "Moskova Tartarya'sı" veya "Avrupa Tartarya'sı" olarak yer almıştır. Bk. (Sever, 2023, s.199; Tartarica, 2017, s.9).

²⁷ Witsen, 2010c, s.8; Kizilov, 2012, s.171.

²⁸ Keuning, 1954, s.98.

²⁹ Naarden, 2010, s.213.

³⁰ Keuning, 1954, s.98.

³¹ Witsen, 2010c, s.9; Sever, 2023, s.199; Keuning, 1954, s.98.

Nicolaas Witsen'in "Noord En Oost Tartarye" İsimli Eseri ve Çerkesya Notlarının Değerlendirmesi

Nicolaas Witsen'in Mikhail Kizilov'un deyimiyle *magnum opusu*³² olan *Noord en Oost Tartarye* isimli eseri İç Asya çalışmalarında öncül olarak Batı Avrupa tarafından çabuk unutulmuş ve ondan beklenildiği kadar istifade edilmemiştir. Eserin bilim çevrelerince kolay erişilebilir olmaması büyük bir sorun yaratmıştır. Kendisine bu kadar büyük zaman ve servete mal olmuş çalışmasının diğer kişiler tarafından izinsiz kullanılabilceği endişesi, çalışmasını yayımlama isteğinin önüne geçmiş, eserinin sadece birkaç kopyasını güvendiği bilim insanları ile paylaşmasına sebep olmuştur³³. Ayrıca Witsen bir bilim insanı, akademisyen, tartışmacı ve kuşkucu bir entelektüelden ziyade daha çok iyi bir veri toplayıcı, koleksiyoner karakteri taşımaktadır. Bu yönü, kaleme aldığı eseri de okunması kolay bir eser olmaktan uzak tutmuştur. Okumanın zor, erişiminin de bu denli zorlu olduğu bu eserden zaten Asya'nın büyük bölümüyle o dönem için emperyal arzu ve sömürge ilişkisi barındırmadığı için bilimsel ilgisinin kısıtlı olduğu Batı dünyasının bilim çevrelerinde hiçbir zaman öncü olarak bahsedilmemiş ve söz konusu eseri göz ardı edilmiştir³⁴. Batı Avrupa'nın bu ilgisizliğine karşın Rus Bilimler Akademisi'nde görevli Alman bilim insanı Gerhard Friedrich Müller, Vitus Bering'in 1733'te Kamçatka'ya yaptığı ikinci Büyük Kuzey (Kamçatka) Seferi'ne katılmak için hazırlanırken Nicolaas Witsen'in eserinin iki baskısını da incelemiştir,³⁵ değerlendirme sonrası Alman-Rus tarihi dergisinde övgü dolu bir makale ve okuyucuların bu zor eserden daha fazla faydalanabilmesi adına her iki baskı için de elli sayfalık bir dizin yayımlamıştır³⁶. Ayrıca yine Müller Kuzey seferi sonrası yazdığı *Opisanie Sibirskih Narodov* (Sibirya Halklarının Tanımı) isimli eserinde Witsen'e defalarca atıf yapmıştır. Tüm bu atıflar sonrasında Messerschmidt, Bering, Tatischev gibi 18. yüzyılda Sibirya tarihi alanında çalışan önemli bilim insanları tarafından Witsen'in çalışmaları kullanılmaya başlanmıştır. Yine yurt dışından Samuel Engels, Johann Christoph von Adelung ve onun yeğeni olan ve sonrasında Rus Bilimler Akademisi başkanı olacak Friedrich von Adelung (1768-1843) sayesinde *Noord en Oost Tartarye*, Rus coğrafyacılar ve Sibirya tarihçileri için oldukça önemli bir kaynak olmaya devam etmiş, pek çok kişi tarafından Asya hakkında bir Batılı tarafından yazılmış en dikkate değer eser olarak kabul edilmiştir³⁷. Sovyetler Birliği döneminde Alekseyev gibi önemli bir bilim insanı dahi Witsen'in çalışmalarının Sibirya tarihi için oldukça önemli olduğunu belirtmiştir. Ancak 17. yüzyıl Felemenkçesi ile yazılmış bu eserin uzun yıllar tam bir Rusça çevirisinin

³² Kizilov, 2012, s.170. "Başyapıt" olarak çevrilebilir.

³³ Naarden, 2010, s.216.

³⁴ 19. yüzyılda Witsen'e ait yazmanın kaybolduğuna yönelik haberler çıkmaya başlamış, ancak daha sonra Avrupa'da farklı kütüphane ve arşivlerinde yazmanın korunduğu ortaya çıkmıştır (Sever, 2023, s.199). Ayrıca Witsen'in Rusya'da üç yıl kaldığı (Bk. Baskı, 1986, s.108), bu süre içerisinde Moskova dışında İdil boyunca seyahat ettiği, Hazar kıyılarından Arktik Okyanusu'na kadar ulaştığı; bu sayede kısa süre içerisinde bu kadar fazla bilgiye ulaşabildiği, aksi halde tüm bu bilgilere ulaşmasının mümkün olamayacağı düşüncesiyle gerçeği yansıtmayan bilgiler bulunmaktaydı (Sever, 2023, s.199).

³⁵ Müller, 2009, s.10.

³⁶ Naarden, 2010, s.218-219.

³⁷ Naarden, 2010, s.219-220.

olmaması yine ulaşılabilirliğinin ve kullanılabilirliğinin önüne geçmiştir³⁸. Türkiye’deki akademik çalışmalar içerisinde Nicolaas Witsen ismi önemli bir karakter olarak anılsa da Imre Baski’nin (Baski, 1987) ve Zafer Sever’in (Sever, 2023) çalışmaları haricinde eserinin detaylı bir şekilde ele alındığı çalışma sayısı oldukça azdır. 2010 yılında *Noord en Oost Tartarye* isimli bu eser, ilk yazıldığı yer olan Amsterdam’da Hollandalı ve Rus bilim insanlarınca oluşturulan bir komisyon tarafından 1705 yılındaki baskı temel alınarak bir ve ikinci cilt metnin çevirisi, üçüncü cilt ise Witsen’in hayatı, kronoloji listesi, dizin, dipnotlar ve Witsen’in yararlandığı kaynaklar olacak şekilde tasarlanarak üç cilt hâlinde yayıma hazırlanmıştır³⁹. Bu çalışmada temel olarak kullanılan metin “Witsen Projesi” olarak hazırlanan ve 2010 yılında Pegasus tarafından yayımlanan bu üç ciltlik Rusça versiyon ile birlikte⁴⁰ Huygens Enstitüsü’nün 2015 yılında 1705 yılındaki ikinci baskıyı temel alarak Felemenkçe ve Rusça olarak hazırladığı dijital versiyonu içeren internet sayfası⁴¹ olmuştur.

Nicolaas Witsen gemi inşası üzerine olan uzmanlığı, haritacılığı, seyahat günlüğü, Çarlık Rusyası ile olan ilgisi, bilimsel merakı, koleksiyonerliği, idari makamlarda aldığı görevler ve ticaret şirketi yöneticiliği gibi çok yönlü, ilginç bir tarihî karakter olarak ön plana çıktıkça, metodolojik anlamda sıkıntılı ancak bilgi seviyesi anlamında oldukça yüksek bir seviyede olan eserinin⁴² konumu biraz da olsa arka planda kalmıştır. Nihayetinde idari ve ticari bir yönetici sıfatı taşıyan Witsen’in ticaret yollarını bilmek, hangi metallerin ticarete uygun olduğunu tespit etmek, yeni pazarlar keşfetmek ve erişebilirliğini sorgulamak, yerel yöneticilerin askerî ve siyasi gücünü kavramak, yerel halkın dinî ve gündelik alışkanlıklarını ve bunların ticarete olan etkilerini bilmek gibi bir sorumluluğu bulunmaktaydı. Bilgi bilim için olduğu kadar ticaret için de geçerli idi ve veri yoksa kâr da yoktu. Bir bakıma içgüdüsel davranış biçimi olarak Çar I. Petro’ya Sibirya üzerinden Çin ile olan ticareti, Hazar üzerinden ise İran ile ticareti teşvik eden tavsiyelerde bulunması bu açıdan düşünüldüğünde kaçınılmaz idi. Hem Rus Çarına karşı olan sorumluluğu hem de Hollanda Doğu Hindistan Ticaret Şirketi’nin menfaatleri doğrultusunda elde ettiği bu devasa bilgi yığınının belirli ölçüde gizli tutulması gerekiyordu. Bu gereklilik belki de Witsen’in eserlerinin basımı konusundaki en önemli meselelerden biri idi.

Ticari ve akademik çıkarlar arasındaki bu ikilem dahi Witsen’in Kırım, Kafkasya, İdil-Ural, Sibirya, Orta Asya, Afganistan, Moğolistan, Amur Havzası, Tibet, Mançurya ve Kore’ye kadar uzanan geniş bir coğrafya hakkında oldukça kapsamlı bir tablo sunmasına engel olmamıştır. Bu coğrafyalarda yaşayan Tunguzlar, Kalmuklar, Tangutlar, Samoyedler, Çerkesler ve daha birçok halk hakkında bilgi vermiştir. Coğrafi olarak çok sayıda nehir ve dağ vb. hakkında tanımlamanın yanı sıra Kaşkar, Buhara, Astarhan, Fergana, Merv ve Herat gibi çok sayıda tarihî yerleşim yeri hakkında aktarımlarda bulunmuştur⁴³.

³⁸ Naarden, 2010, s.220.

³⁹ Witsen, 2010c, s.9-12; Sever, 2023, s.199.

⁴⁰ Witsen, 2010a, 2010b, 2010c.

⁴¹ Witsen, 2015.

⁴² Bu eserin Hollanda Doğu Hindistan Ticaret Şirketi ile olan ilişkisi için Bk. Naarden, 2010.

⁴³ Sever, 2023, s.199.

Nicolaas Witsen'in "Noord En Oost Tartarye" İsimli Eseri ve Çerkesya Notlarının Değerlendirmesi

Noord en Oost Tartarye isimli eserinde Witsen, 700-800 civarında kaynak kişi kullanmış, bunlardan bazılarını “Tobolsklu Rus tüccar”, “Arap yazar” ve “Alman bir hekim” gibi muğlak ve koruyucu ifadeler ile tanımlamıştır. Yine yaklaşık olarak 350 kişinin ise kimliği açık bir şekilde verilmiştir ki bu kişilerin tespit edilmesi oldukça kolaydır. Kimliği tespit edilen kaynak kişilerin çoğunluğunu Modern dönem Avrupalı şahıslar, Katolik ve Cizvit din adamları oluşturmaktadır⁴⁴. Yukarıda bahsedildiği gibi Witsen eserinde Andrew Vinius ve Stanislav Loputsky gibi şahısların sağladığı ayrıcalıklı belgelerden, kendisine ulaşan bir dizi basılı ve el yazması metinden faydalanmış ve onlardan alıntılar yapmış, özetlerine yer vermiştir. Metodolojik anlamda genellikle kullandıkları kaynakları belirtmeden kopyalayan ve aktaran Orta Çağ yazarlarının aksine, erken modern dönem bilim insanları gibi olabildiğince bilginin kökenini belirtmeyi tercih etmiş⁴⁵, eserinde çağdaşı olan veya daha önceki yüzyıllarda yaşamış seyyah, tarihçi, coğrafyacı, haritacı gibi farklı karakterlerden ve farklı coğrafyalardan kişilerin eserlerinden faydalanmıştır⁴⁶. Eserin geneline bakıldığında Ebü'l-Fidâ, El-idrîsî, Marco Polo, Giovanni Antonio Magini, Anthony Jenkinson, Giovanni di Piano Carpini, François Bernier ve Rudolf Capell⁴⁷ gibi isimler ön plana çıkarken, Çerkesya özelinde Büyük Plinius, Rubruck'lu William, Jean Baptiste Tavernier, Jean Chardin, Adam Olearius, Augustin Freiherr von Meyerberg ve Nicolas Sanson gibi isimler dikkat çekmektedir. Bu denli farklı kaynaklardan ve karakterlerden beslenmesi Nicolaas Witsen'in eserini bilgi çeşitliliği anlamında oldukça önemli bir yere taşımaktadır.

Nicolaas Witsen'in “Çerkesya” notları

Nicolaas Witsen'in başyapıtı niteliğinde olan *Noord en Oost Tartarye* isimli eserini, yalnızca bir seyahatname olarak değil; el yazmaları, dönemin kaynakları, seyahatnameler, mektuplar ve sözlü kaynakları bir araya getirip ve sunmaya çalıştığı bilimsel bir çalışma olarak değerlendirmek gerekmektedir. Yukarıda bahsedildiği üzere Witsen'in söz konusu eseri, Moskova seyahati sonrası toplamaya başladığı materyalleri yıllar geçtikçe eserine ekleme sonucunda eserinde bütünlük açısından yer yer kopuklukların bulunması, kimi zaman tekrara düşmesi, referanslarının şaşmaz doğruluktan uzak ve metnin eleştirisel değerlendirmeden yoksun olması gibi modern bilimsel yöntemler açısından bazı teknik sorunlar barındırmaktadır. Ancak elde ettiği ham bilginin herhangi bir yoruma maruz kalmadan saf bir şekilde aktarılması bir bakıma eserini daha da önemli kılmaktadır⁴⁸. Bu bağlamda sınırlar, etnik köken ve dilbilim yönünden kendine has zorluklara sahip Kafkasya gibi bir coğrafyaya ait Witsen'in Çerkesya notlarının da okunmasının bir ölçüde zor olduğunun altını çizmek gerekir. Ancak bu zorluk eserin barındırdığı bilgi seviyesinin ve çeşitliliğinin çok çok gerisinde

⁴⁴ Naarden, 2010, s.223-224.

⁴⁵ Kizilov, 2012, s.172.

⁴⁶ Sever, 2023, s.199.

⁴⁷ Nicolaas Witsen'in *Noord en Oost Tartarye* isimli eserine yönelik Huygens Instituut'un hazırlamış olduğu Felemenkçe ve Rusça çevrimiçi dizin için Bk. (Witsen, 2015).

⁴⁸ Kizilov, 2012, s.182.

kalmaktadır. Çerkesya notlarını Adam Olearius, Augustin Freiherr von Meyerberg, Büyük Plinius, Alhazen, Jean Chardin, Jean Baptiste Tavernier, Karmelit Philips, Nicolas Sanson ve Rubruck'lu William gibi kişilerin eserleri üzerinden referanslar vererek zengin hale getiren Witsen, ayrıca Polonya'dan Alman bir beyefendi tarafından yazılmış bir mektuba⁴⁹ ve İzmir üzerinden gelen bir rapora⁵⁰ da bu bölüm içerisinde yer vermiştir.

Çerkesler başlığına eserinin ikinci cildinin 552 ve 567'inci sayfaları arasında yer veren Witsen, yine bu sayfalar arasında birinde Çerkesler ve Nogay Tatarlarının⁵¹, diğerinde ise Derbent yakınlarındaki taş bir şapelde yer alan çivi yazısı⁵² örneklerine yer verilen iki adet gravür eklemiştir⁵³. Çerkesler ile ilgili bölüm içerisinde çeşitli Kafkasya halklarına ait siyasi, askerî ve ticari bilgilerin yanı sıra, yine bu coğrafyada yaşayan farklı Çerkes topluluklarının gündelik yaşantıları, gelenekleri, dinî inanışları, batıl inançları, kadın ve erkeklerin fizyolojik özellikleri, toplumsal rolleri ve etnografyası ile yemek kültürlerine dair çok çeşitli bilgiler sunmaktadır. Kafkasya coğrafyasında yer alan şehirler, coğrafi olarak dağlar ve nehirlerin de yine bu bölüm içerisinde ayrıntılı bir şekilde işlendiği görülmektedir.

Çerkes coğrafyasının sınırları etrafında bulunan halkları tanımlayarak notlarına başlayan Nicolaas Witsen, Hazar Denizi kıyısında yer alan Çerkes ülkesinin kuzeyinde Astrahan Nogaylarını, güneyinde Dağıstanlılar ve Tarku Tatarlarını, batısında ise Abhazlar ve Megrelleri konumlandırmıştır. 1620 yılında Kırım Tatarlarının esiri olan İngiliz askerî yetkilisinin hazırladığı rapordan faydalanan Witsen, tüm Çerkesya'da yalnızca iki şehir bulunduğu, bunlardan ilkinin Karadeniz kıyısında, Taman Körfezi ve Azak Denizi yakınında yer alan Temrük (Темперосса, [Темрюк, Тамань]); ikincisinin ise Hazar Denizi yakınlarındaki Tümen (Терки, Терки) şehri olduğu ve bu coğrafyadaki diğer tüm yerleşim yerlerinin dağlar ve ormanlık arazilerdeki küçük köylerden ibaret olduğu bilgisini vermiştir.⁵⁴ Yine aynı kaynaktan faydalanarak vermiş olduğu coğrafi tanımlarında en önemli bazı nehirler olarak kaynağını Elbruz'dan, Pyatigorsk'dan alıp Azak Denizi'ne dökülen Kuban Nehri, Kuzey Kafkasya boyunca ilerleyerek Terki ve Kuman ülkesinden geçerek Hazar Deniz'e dökülen Terek Irmağı ve Terek Irmağının kuzeybatıdaki uzun kollarından biri olan Malka (Balıksu) Nehri ve son olarak yine Terek'in Hazar'a dökülen kollarından bir diğeri olan Kizlyar-Kızılyar (река Кизля, Keeslar) Nehri verilmiştir⁵⁵.

⁴⁹ Witsen, 2015, s.557; Witsen, 2010b, s.691-692.

⁵⁰ Witsen, 2015, s.559; Witsen, 2010b, s.694-695.

⁵¹ Witsen, 2015, s.555; Witsen, 2010b, s.689. Witsen'in Çerkeslerden ve Nogay Tatarlarından yerel kıyafetler içerisinde birer kadın ve erkek örneğini sergilediği gravürü orijinal olmayıp Holstein diplomatı Adam Olearius'un 1636-39 yıllarında Rusya ve İran'a yaptığı seyahatini anlattığı ünlü kitabının bir baskısından alınmıştır (Olearius, 1727, s.461-462).

⁵² Witsen, 2015, s.563; Witsen, 2010b, s.700.

⁵³ Ayrıca eserde farklı baskılarda farklı sayfa numaralarında yer alan Nicolaas Witsen tarafından 1697 yılında hazırlanmış bir Karadeniz haritası yer almaktadır (Witsen, 2015, s.733a, 734a; Witsen, 2010b, s.703).

⁵⁴ Witsen, 2015, s.603; Witsen, 2010b, s.751.

⁵⁵ Witsen, 2015, s.603; Witsen, 2010b, s.751.

Nicolaas Witsen'in "Noord En Oost Tartarye" İsimli Eseri ve Çerkesya Notlarının Değerlendirmesi

Geçmişte Çerkeslerin bir arada iken güçlü oldukları ve düşmana karşı direndiklerinden, ancak beraber hareket etmeyi bıraktıkları ve ortak bir orduya sahip olmadıklarında bastırıldıklarını aktaran Witsen, ilerleyen satırlarında Çerkes ülkesinin genel tanımlamalarına ve sosyal yaşantısına yer vermiştir. Çerkesya'nın oldukça keyifli bir doğaya sahip olduğunu, zengin florası ile dikkat çektiğini belirtmiştir. Herhangi bir şehir yapılanmasının ve kalenin olmadığı, köylerde ve açık alanlarda yaşayan Çerkeslerin hayvan çeşitliliği açısından tavuk, av kuşları, geyik, sığır ve küçük bir öküz türüne sahip olduklarını aktaran Witsen, iyi yün veren koyunları ve atları özellikle dile getirmektedir. Çerkeslerin ata çok iyi bindiklerini, at üzerindeki hızlarıyla ren geyiklerini bile yakalayabildiklerini belirtmiştir.

Witsen'in Jean Baptiste Tavernier'den⁵⁶ de referans vererek yazdığı Çerkeslerin dinî ve batıl inançlarına yer verdiği satırları önemli bilgiler barındırır. Hazar Denizi kenarında yaşayan Çerkeslerin tüm inanışlarının batıl inançtan ibaret olduğunu belirtir. Dinî ritüellerin tümünde pagan töreni ile rol verilen yaşlı bireyin töreni yönettiği, ziyafetlerde duayı okuduğu, kesilen koyun ve keçilerden ilk ve en önemli parçayı yiyeceğine olduğu, içinde ne yazdığı belli olmayan bir kitabın yine bu yaşlı birey tarafından muhafaza edildiği ve hastalara şifada ona başvurulduğu belirtilmiştir. En büyük bayramlarının sonbaharda keçi veya koyun kesilerek kutlandığını, yine ilkbaharda da her ailenin bir hayvan kestiği bir bayramın olduğunu aktarmıştır. Yine aile büyüğünün evin içine tahta bir haç koyduğu, bu haçın önünde yakılan mumların ateşinin yanma ve sönmeye şekline göre gelecek yaşantılarına dair tahminler ve yorumlamalarda bulunduğu; Saman ayında (Temmuz) Elias gününde⁵⁷ oğlakların havaya atıldığı ve yere düşüp ayağa kalkmanın derisinin yüzdüğü ve yıl boyu saygı gösterildiği belirtilmiştir. Gök gürlediğinde sevinip dans ettikleri, yıldırım çarpan kişinin aziz ilan edildiği, eve düşen yıldırımın sene boyunca mutluluk getireceğine inanıldığı, köye düşen yıldırımın beyaz keçi ve mumlarla yapılan ritüel ile kutlanıldığı notlarda verilen bilgiler arasındadır.

Witsen ayrıca Pyatigorsk Çerkesleri olarak belirttiği Çerkeslerin (Kabardey Çerkesleri) daha çok İslam dinine mensup olduklarını ancak bu inancın bu topluluk içerisinde azaldığını ve yerini putperestliğe bıraktığını belirtmiştir. Bu topluluğun yay, ok gibi savaş aletlerinin yanı sıra diğer değerli eşyalarının da bazı ağaçlara astığını, dileklerde bulunduğunu, kutsal sayılan bu yerlere ve asılan eşyalara hırsızların bile dokunmaya cesaret edemediğini belirtmiştir. Bununla birlikte bu Pyatigorsk Çerkeslerinin ölen kişinin ardından, korkunç bir şekilde feryat ettiğini, akrabalarının kendilerini paraladıklarını ve parçaladıklarını, bu üzüntü sırasında yüzlerini çizdiklerini ve yaraladıklarını, bu yaralar iyileşene kadar da yas tuttıklarını belirtmiştir. Cenaze töreninde dinî görevlinin tabutun başında birkaç kelime söylediği, tabutun üzerine yiyecek ve içecek konduğu yine Witsen'in aktardıkları arasındadır.

⁵⁶ Jean Baptiste Tavernier'in Çerkesler hakkında verdiği bilgiler için Bk. Tavernier, 2010, s.311-321.

⁵⁷ Witsen, 2015, s.553; Witsen, 2010b, s.686. Orta Asya, Ortadoğu, Anadolu ve Balkanlarda Hıdırellez ya da Hıdrellez olarak kutlanan mevsimlik bayramlardan biridir. Miladi takvime göre 6 Mayıs, Rumi takvime göre 23 Nisan Hıdırellez günü olarak kutlanılır. Ancak mezhepsel ve bölgesel değişiklikler görülmektedir. Metinde özellikle Saman ayı ve Temmuz diye belirtilmiştir.

Hazar Denizi yakınlarında yaşayan bu Çerkeslerin para veya takas yoluyla verdikleri başlık benzeri ücretle evlendikleri belirtilmiştir. Dünyanın en güzel insanların bu coğrafyadan çıktığının düşünüldüğü ve kadınlarının oldukça çalışkan olduğu, halı, eyer ve sadak gibi ürünleri çok güzel işledikleri, yeri geldiğinde ise doktor ve cerrah gibi davrandıkları gözlemlenmiştir. Oldukça misafirperver olan bu insanların içki içmeye çok yatkın olmadıkları, inek boynuzundan yapılmış kadehler kullandıkları, genellikle ballı su içtikleri, nadiren tütün kullandıkları, soğuğa karşı ince giyindikleri ve yaktıkları büyük ateşler ile ısındıkları bu halkın gündelik yaşantısına dair aktarılan önemli detaylar arasındadır. Atı çok iyi kullandıkları belirtilen bu insanların kılıç ve mızrağın yanı sıra yay ve oku da maharetle kullandığı aktarılmıştır. Hırsızlığın, yağma ve talanın suç olarak görülmediği aksine ekonomik yaşam biçimi olarak algılandığı bu halklar arasında ustalıklı yapılan hırsızlığın övünç kaynağı olduğu belirtilmiştir. Beş dağ (Beştav-Pyatigorsk) Çerkesleri adı verilen bu topluluğu yağma, talan veya hırsızlıktan sonra yüksek dağlara kaçtıkları, böylece izlerini kaybettirdikleri veyahut düşmanlarını yenilgiye uğrattıkları sıklıkla başvurdukları yöntemler olarak aktarılmıştır ki Witsen'in notlarında yer verdiği Polonya'dan (Silezya'dan) Alman bir beyefendinin mektubunda da bu özellik vurgulanmıştır⁵⁸. Çerkeslerin genel olarak kahramanlık ve cesareti temsil eden savaş ve saldırı sahnelerinin konu alındığı danslarının oldukça dikkat çekici olduğu vurgulanmıştır. 1697 yılında Amsterdam'da Çar I. Petro'nun şerefine düzenlenen ve Azak kalesinin Ruslar tarafından ele geçirilişinin⁵⁹ kutlandığı resepsiyona katılan Nicolaas Witsen bu bölgedeki Çerkeslerden iki kişinin yaklaşık bir buçuk saat boyunca inanılmaz sıçrayışlarla hızlı bir şekilde dans ettiğini aktarmıştır:

“Bu dans esnasında ölüm cezasının infazını, kafa, elleri ve ayakları kesmeyi gösteriyorlardı ki bunu görmek gerçekten iğrençti; ancak güzel sıçrayışlar, esnek hareketler ve binlerce hızlı dönüş bu gösteriyi keyifli hâle getirdi. ‘Suçluyu temsil eden dansçı bazen sırt üstü yatıyor ve karnını o kadar sıkı tutabiliyordu ki, partneri karnının üzerinde ayakta duruyor, ona acı vermeden birçok kez taklalar atıyor ve tek kolunun üzerinde durarak kendini tüm vücudunun üzerinde çeviriyordu. Celladı temsil eden dansçı elindeki sopa ile ritme göre dans ederek hayali olarak görevini yerine getirdiği figürler sergiliyordu⁶⁰.”

Nicolaas Witsen, eserinde nadir bir şekilde Rusya seyahati sırasında edindiği izlenimlere yer vermiştir ki bu aktarımlardan birini görmüş olduğu Çerkes elçisi hakkında şu satırlar ile yapmıştır:

“Bana öyle geliyor ki Moskova'daki Çerkes büyükelçisini gördüm, keçe giysilerin üzerine, kürklü koyun postu giymişti. İpek gibi parlayan bu siyah ve beyaz post, ustalıklı ve oldukça güzel bir şekilde dikilmiş, kadifeye boyun eğmeyecek güzellikte idi. Kafasında aynı sipersiz şapka vardı, mayetinin halkı da kendisi gibi, narin ve güzeldi⁶¹.”

Yine Kabardey Çerkesleri hakkında bilgi verirken Mithridatis'in yönetiminde bir birlik içerisinde yaşayan halkın Pompey'e yenildikten sonra zamanla Hristiyan Rum

⁵⁸ Witsen, 2015, s.557; Witsen, 2010b, s.692.

⁵⁹ Kurat, 1987, s.253.

⁶⁰ Witsen, 2015, s.553; Witsen, 2010b, s.687.

⁶¹ Witsen, 2015, s.555-556; Witsen, 2010b, s.690.

Nicolaas Witsen'in "Noord En Oost Tartarye" İsimli Eseri ve Çerkesya Notlarının Değerlendirmesi

devletinin etkisine girdiğini ve bu süreçte Hristiyanlığa geçiş yaptıklarını belirtir. Alhasen'den referans olarak hazırladığı satırlarda İstanbul yakınlarındaki I. Bayezid'a karşı Anadolu'ya geçiş yaptığı sırada Timur'un hâkimiyetine giren bu halkın Hristiyan olduğunu, Megrelya'da yaşayanların Hristiyan inancını devam ettirirken ilerleyen tarihlerde küçük gruplara bölünen bu Çerkeslerin Hazar Denizi'ne yakın yaşayanlarının bir bölümünün putperest olduğunu, bir kısmının ise İslam dinine geçiş yaptığını belirtmiştir. Nicolaas Witsen'in Çerkesya'daki halkların dinî inanışları ve bu toplulukların hangi dine mensup olduklarına dair aktardığı bilgilerde 17. yüzyılın sonlarında dahi çok esnek bir yapı gözlemlenebilmektedir. Bu coğrafyada yaşayan halkların İslam, Hristiyanlık ve pagan inanışları arasında geçişkenlik gösterebildiği, İslam dinine mensup olanların dahi eski pagan ve Hristiyanlık inançlarının izlerinin (Noel ve Paskalya yortularının bilinmesi gibi) gündelik yaşantılarında görülebileceğini belirtmiştir⁶².

Nicolaas Witsen'in belirtilen satırları hazırlarken referans olarak kullandığı Timur'un hayatını anlatan eserin müellifi Alhasen'in⁶³ kimliği tartışmalıdır. Batılıların *Alhazen* veya *Avenetan* olarak adlandırdığı optiğin gelişmesine yaptığı önemli katkılarla tanınan Orta Çağ'ın en büyük fizikçi matematikçi ve astronomlarından olan Kitab el-Menazar'ın yazarı İbnü'l-Heysen ile bir bağlantısı yoktur. Witsen'in bahsettiği *Alhasen* 16. yüzyılda uydurulmuş kurgusal bir karakterdir ve Witsen'in eserini hazırladığı dönemde hâlâ kaynak olarak kullanılmakta idi⁶⁴.

Witsen *Noord en Oost Tartarye* isimli eserinin Çerkesya bölümünün coğrafi tanımlamasında Abhazları Çerkeslerin batı komşusu olarak konumlandırıp Çerkes toplulukları içerisine katmaz iken metnin ilerleyen kısımlarında Abhazların yaşadığı coğrafyayı da Çerkesya olarak isimlendirmiş ve Çerkeslerin komşuları arasına Lazları da eklemiştir. Çerkes coğrafyasının kuzeydeki sınırlarını Don Nehri havzasına kadar uzatarak Kuzey Kafkasya'nın tüm ovasını içine alacak bir şekilde tanımlamıştır⁶⁵. Batı'da, Karadeniz'e doğru uzanan dağlarla çevrili bir coğrafyada yaşayan Abhazların, görünüşleri ve yaşam tarzları ile hemen hemen Çerkesler ile aynı olduğunu ancak ayrı, özel bir dil konuştuklarını belirtir. Çerkeslerin aksine Hristiyan olmalarına rağmen, hiçbir ritüeli yerine getirmediğini, hırsızlık ve talan ile geçindiklerini aktarmıştır. Bazen Kefe'den İstanbul'a yapılan yolculukları engelleyecek kadar cesur korsanlıkların yanında sahip oldukları Sohum (Eschisumuni, Эшисумуни) Limanı vasıtasıyla takas yolu ile köle, balmumu ve kürk ticareti yaptıkları, kendi insanlarını dahi Türklere köle olarak sattıkları Witsen'in notları arasındadır⁶⁶. Abhazlara çok uzak olmayan aşığı kısımda Gürcistan ve Trabzon bölgesinde Karadeniz kıyısına uzanmış çok yüksek dağlarda ve ormanlarda yaşayan, sığırları otlatıp sürmekten başka bir şey yapmayan, tamamı İslam

⁶² Witsen, 2015, s.557; Witsen, 2010b, s.692.

⁶³ Rusça metinde '*Alhazen*' olarak verilmiştir.

⁶⁴ Witsen, 2015; Goldsmid, 1911, s.994.

⁶⁵ 15. yüzyılda Cenevizli seyyah Georgio Interiano ve sonrasındaki birçok seyyah, Çerkeslerin Kuzey sınırı olarak Don Nehri'ni işaret etmişlerdir.

⁶⁶ Witsen, 2015, s.554; Witsen, 2010b, s.688.

inancına sahip Lazların yaşamakta olduğunu belirten Witsen, yerel beylerin yönetimi altında, herhangi bir yazılı kanunları olmayan bu insanların, oldukça az ibadet ettikleri, bol miktarda şarap, bal, balmumu ve kaliteli postlar ürettikleri pastoral bir yaşantıları olduğunu belirtmiştir. Bölgede yaşayan bu uzun bıyıklı insanların topraklarını sıklıkla Türklere sattıkları, okçulukta yetenekli oldukları ve şahin yetiştiriciliği yaptıkları bilinmektedir. Çok yüksek ve ormanlarla kaplı bu verimli coğrafyanın her yerinde çok fazla sayıda kurt olduğu için bu insanların zaman zaman *Curti* (Курты, Курти) olarak da adlandırıldıkları Witsen'in notları arasında yer almıştır⁶⁷. Ayrıca bu satırların hemen ardından bazı Çerkeslerin Çayır Çerkesi, bazılarının Kabardey, bazıların ise Dağ Çerkesi (Karaçay) olduklarını belirtmiştir.

Nicolaas Witsen'in Çerkesya notlarında dikkat çekici diğer bir ayrıntı da Dinyeper (Borisfene) Nehrinin aşağı kısımlarında yaşayan Adigelere (Batı Çerkeslerine) dair verdiği bilgiler olmuştur. Rusların Çerkes adını Kafkasya'da yaşayan halkların büyük bir kısmına, hatta belli bir dönem Ukraynalılara dahi "eşkiya" ve "yağmacı" anlamında kullanması burada yaşayan Adigeleri Çerkes, kurulan şehirde de daha sonraki dönemlerde Çerkasi olarak isimlendirilmesine sebep olmuştur. Witsen burada yaşayan Çerkeslerin tamamının Türk sultanının yönetimi altında ve Rum Ortodoks inanca sahip olduklarını belirtmiştir⁶⁸. Witsen'in Kabardey Çerkesleri ve diğer Kafkasya halkları hakkında Çerkesler başlığı altında verdiği bilgilerin, sıralı ve bütünlük içerisinde olmadığı görülür. Bunun başlıca sebebi olarak, yukarıda belirtildiği gibi zaman içerisinde topladığı bilgileri günümüz bilimsel yöntemlerinden uzak bir şekilde metnine eklemesi ve 1692 yılındaki birinci baskı ile 1705 yılındaki ikinci baskı arasındaki farklar olarak gösterilebilir⁶⁹.

Witsen, Çerkesya'nın coğrafi tanımlamalarına Dağıstan ve Dağ Tatarlarını, Hazar Denizi kenarında yaşayan Çerkeslerden ayıran Bıstraya Nehri⁷⁰ (Rivier Bustro, Река Быстрая) ile devam eder. Terek Irmağının sol kıyısında kurulan Terki (Terskiy, Terek, Tümen)⁷¹ şehrinin Çerkeslerin en önemli şehri konumunda olduğu, ancak kendi yöneticileri olmasına rağmen artık tamamen Moskova'ya tabi durumda oldukları belirtilmiştir. Moskova'nın bu şehirde ufak bir garnizon tuttuğu, yine Terki şehrinin yakınında Çarlık yönetimine bağlı Mussal (Mursa, Мыссал) adında bir Çerkes beyin halkıyla beraber iyi koşullarda yaşadığı bilgisini vermiştir⁷². Terki'de yaşayan Çerkesler

⁶⁷ Witsen, 2015, s.554, 567; Witsen, 2010b, s.688, 705.

⁶⁸ Witsen, 2015, s.554; Witsen, 2010b, s.688.

⁶⁹ Gardanov, 1974, s.97-98.

⁷⁰ Terek Irmağının aşağı kısımlarına verilen, "hızlı nehir" anlamına gelen isim. Witsen, 2015, s.554; Witsen, 2010b, s.688.

⁷¹ Rusya'nın erken dönemlerden itibaren Çerkes, Dağıstan ve Çeçen topraklarını kontrol altına alma ve bu bölgeden gelecek saldırıları engelleme amacı ile bir noktada yer alan Terki şehrinin kuruluşu ve gelişimi için Bk. (Narochnitskiy, 1988, s.330-331; Allen, 2013, s.308-309). Adam Olearius'un seyahatnamesinde yer alan Terki şehrine ait gravürde (Olearius, 1727, s.484) görüleceği üzere şehir Terek Irmağının kollarından biri olan Tümen Nehri üzerine kurulmuştur. Bu sebeple Tümen adı da verilen şehir Sibiryadaki Tümen şehrinden ayrılması için Hazar Tümeni olarak da anılmıştır (Witsen, 2015).

⁷² Witsen, 2015, s.558; Witsen, 2010b, s.693.

Nicolaas Witsen'in "Noord En Oost Tartarye" İsimli Eseri ve Çerkesya Notlarının Değerlendirmesi

güçlü yapılı ve komşuları Nogaylar kadar olmasa da biraz geniş yüzlüdürler. Dilleri Farsça ve Kırım Tatar Türkçesine, giysileri ise Dağıstanlılarınkine benzerdi. Buradaki Çerkesler ve özellikle Kabardeyler, Kumuklar, Dağıstanlılar ve Nogaylar ile birlikte yaşamalarına rağmen Tatar olarak görünmek, benzemek ve anılmak istemezlerdi. Ayrıca yine Terki şehrinde yaşayan az sayıda özgür Rus olduğu, nehrin karşı tarafında İslam dinine mensup *Okocke* (Akocken, Okockei, Акоки Ококе, Окоцкая земля)⁷³ isimli küçük bir kabilenin⁷⁴ yaşadığı belirtilmiştir. Simsiyah saçlarını arkadan başparmak genişliğinde kalacak şekilde kazırlar ama tepeden aşağıya küçük bir örgü sarkıtlardı. Beyaz tenli, kırmızı yanaklı kadınların siyah saçları iki örgü hâlinde omuzlarına düşer, yazları açık kırmızı, sarı ve yeşil renklerde keten gömlekler giyerlerdi. Çerkes kadınları, başlarının arkasına şişirilmiş balon gibi bir nesne takarlar, insan kafası şeklinde bu yuvarlak sayesinde sanki iki kafaları varmış gibi görünürlerdi. Genç kızların ise saçlarını serbest bırakıp önlerini kâkül tarzında kestikleri ve büyük şapkalar taktıkları bilgisi verilmiştir. Doğaları gereği nazik, arkadaş canlısı olan bu insanların erkekleri çoğunlukla çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşır, kadınlar ise ev işlerini yürütürdü. Birden fazla eş alabilen bu insanların bu uygulamayı nadiren yaptıkları, pek çoğunun sünnetli olduğu ve tek tanrıya inandıkları belirtilmiştir. Genellikle kerpiçten yapılmış kireç boyalı, virane ve kötü durumda evlere sahip olan bu inşaların kiliseleri yoktur. Terki’de yaşayan Çerkeslerin uzun süre putperestliklerini devam ettirmelerine rağmen İslam dinine geçiş yaptıklarını belirten Witsen, Memlûklerin bu halkın soyundan geldiği bilgisini de vermiştir⁷⁵. Bir soylu öldüğünde adına bir keçi kurban ettikleri, votka veya diğer sert içkilerden içip oldukça sarhoş olduktan sonra astıkları keçinin postunun önünde eğilerek saygılarını sunduklarını aktarmıştır. Yine kurbanın Tanrı’yı hoşnut edip etmediğini test etmek için ise kestikleri hayvanın cinsel organını duvara fırlattıklarını, eğer fırlatılan organ duvara yapışmaz ise yeni bir kurban kestikleri bilgisi verilmiştir⁷⁶.

Nicolaas Witsen, Terek Irmağının tüm Kumuk ülkesini Rus topraklarından ayırdığını belirtmekle birlikte Terek ile Derbent arasında kalan topraklarda yaşayan Çerkesler dışındaki topluluklar hakkında da bilgi vermeye çalışır. Dağıstan bölgesinde, Hazar Denizi kıyılarında Tarku (Tarki) şehrinde Kumuk Şamhalarına (Şavhal⁷⁷) bağlı olarak, Kumuk ve Dağıstan Tatarları yaşamaktaydılar. Yine Gazi-Kumuklar (Laklar), Boytaklar ve Kaytaklar da bu bölgede yaşayan topluluklar olmakla beraber hiçbirinin diğerine göre daha iyi olmadığı belirtilmiştir. Tarku’da da Kırım’da olduğu gibi nüfusun önemli bir kısmının Rus olduğu ve Rusça konuştuğu aktarılmıştır. Tarku şehri ve civarında yaşayan halklar arasında çoğunlukta olan Kumuklar, Hazar Denizine dökülen dağların eteklerinde yaşarlar ve diğer Kafkasya halkları gibi hırsızlık, talan ve yağma sonrası hemen dağlara sığınırlardı. Tarku’da ve civar bölgede yaşayan koyu sarı tenli, uzun siyah saçlı, güçlü yapılı ve iyi görünümlü Dağıstanlıların ise kötü kumaştan gri ve

⁷³ Witsen, 2015, s.558; Witsen, 2010b, s.693.

⁷⁴ Nicolaas Witsen’in notlarında Çerkes olarak belirttiği bu kabile yazılı kaynaklarda ilk defa 16.-17. yüzyılda adı geçen, Dağıstan’da yaşayan Akkin Çeçenleri olmalıdır. Bk. (Sampiev, 2014).

⁷⁵ Witsen, 2015, s.558; Witsen, 2010b, s.693; Gardanov, 1974, s.95.

⁷⁶ Witsen, 2015, s.556; Witsen, 2010b, s.691.

⁷⁷ Kumuk (Targu) Şavhallığı ve özellikle Surhay III. Şavhal için Bk. (Abdusalomov, 2014).

siyah kaftanlar giydiği, İslam dinini Çerkeslerden daha katı kurallarla yaşadıkları, kadınlarının genellikle sığır otlattığı, erkeklerinin ise zırh, ok, yay ve mızraklarla kuşanmış, yakınları dahil kimseyi esirgemeyen büyük soyguncular olduğunu belirten Witsen, kendisine Osmanlı İzmir’indeki İngiliz elçisi Paul Rycaut’dan⁷⁸ gelen bir rapordan aldığı bilgiler ile detaylandığı notlarında bu bölgeden Şamhal’a bağlı yaklaşık 45.000 kişilik silahlı kuvvetin varlığından bahsetmektedir ki 1694 yılındaki veba salgınının bu bölgede oldukça etkili olduğu ve büyük kayıplara sebebiyet verdiğini eklemektedir⁷⁹. Witsen, Dağıstanlılar ile benzer ekonomik yaşam biçimine sahip olan ile Pagan, Hristiyanlık ve İslam inanışlarının karışımı bir inanç sistemi ile yaşamlarını sürdüren Lezgiler hakkında Baron Augustin Freiherr von Meyerberg’in yazdıklarını referans almıştır⁸⁰.

Genellikle kerpiçten yapılmış evlere sahip Tarku şehrinin, ahşaptan yapılmış çok büyük bir kaleye sahip olduğunu dile getiren Witsen, boyutları karşılaştırıldığında hemen hemen Amsterdam’daki belediye binasının önündeki pazara neredeyse eşit olduğunu belirtmiştir. Türklerden alınan tüfekler, yaylar ve diğer silahlar ile donanmış birkaç yüz yaya ve süvari asker ile önündeki topraklar tarafından korunan bu kalenin içerisinde anlatılara göre yılın günleri kadar çok kapı ve pencere vardır; içerisindeki yollar o kadar dik ve geçit vermezdir ki bir kişinin bile büyük bir kalabalığı geri püskürttüğü iddia edilmiştir⁸¹.

Tarku şehri ile ilgili bilgilerin arasında Nicolaas Witsen’in vermiş olduğu Greben Kazaklarına dair bilgiler oldukça önemlidir. Don Kazaklarından oluşmuş Terek Kazaklarının bir kolu olan ve Tarku şehri ile Terek Irmağı arasındaki nehir adalarında, Greben adı verilen bölgede, Greben Kazaklarının yaşadığını belirtmiştir. Uzun zaman önce Rus boyar ve knezlerin baskısından kaçan Rus serf ve köylüleri ile Tatar ve Çerkes grupların karışımından oluşan bu topluluğun⁸², Hristiyan inancını hâlâ korudukları, soygun ve yağma ile hayatlarını kazandıkları, Tatarlarla evlilikleri sebebiyle sahip oldukları Rus dilinin bozulduğu aktarılan bilgiler arasındadır⁸³.

Ermeniler hakkında genel olarak Jean Chardin⁸⁴ üzerinden alıntılarla hazırladığı notları içerisinde Witsen, Ermeni efsanelerinin odağında olan, Karmelit Rahip Philips ve diğer Hristiyan anlatıları ile beslenmiş bir Ağrı Dağı portresi oluşturmuştur⁸⁵.

⁷⁸ Kizilov, 2012, s.182.

⁷⁹ Witsen, 2015, s.558-559; Witsen, 2010b, s.694-695. Nicolaes Witsen eserinin Çerkesya kısmından sonraki bölümlerinde Gürcistan’da yaşamış olan Avrupalı bir Hristiyan’dan aldığı bilgiler doğrultusunda “Işık” anlamına gelen Şavhal (Sefcal, Schafkal, Schemchal, Шефкал, Шафкал, Шемкал) adında kısa sürede piyade ve atlılardan oluşan yaklaşık 30.00 kişilik bir orduyu toplayabilecek güçte, Türklerin ve Farsların boyun eğdiremediği bir prensin bölgedeki gücünden bahsetmiştir. Bk.(Witsen, 2015, s.704; Witsen, 2010b, s.880-881).

⁸⁰ Witsen, 2015, s.560; Witsen, 2010b, s.695.

⁸¹ Witsen, 2015, s.563; Witsen, 2010b, s.698.

⁸² Temizkan, 2013, s.315.

⁸³ Witsen, 2015, s.556-557; Witsen, 2010b, s.691.

⁸⁴ Jean Chardin’in Ermeniler hakkında vermiş olduğu bilgiler için Bk. (Chardin, 2014).

⁸⁵ Witsen, 2015, s.560-561; Witsen, 2010b, s.696-697.

Nicolaas Witsen'in "Noord En Oost Tartarye" İsimli Eseri ve Çerkesya Notlarının Değerlendirmesi

Nicolaas Witsen Çerkesya notları arasında Kafkasya'nın kuzeyini güneyine bağlayan geçitlerin en önemlisi konumunda olan ve Çerkes ülkesinden çok da uzakta olmayan Derbent şehrine de yer vermiştir. Witsen, Astrahan'dan Hazar Denizi boyunca aşağıya indiğinizde ilk Pers şehri olan ve dar geçit anlamında gelen Derbent'e varılabileceğini belirtmiş, Fransız haritacı Nicolas Sanson'dan (1600-1667) atıfla bu şehrin uzun zamandır Türkler tarafından Demir Kapı olarak isimlendirildiğini, bunun sebebinin ise 1252'de Rubruck'lu William zamanından beri görülebilen bazılarına göre Pers tehdidine karşı Büyük İskender'in yaptırdığı bazılarına göre ise yeniden ayağa kaldırdığı büyük kapı olduğunu aktarmıştır. Batı tarafında şehir ile dağlar arasında bir vadi olduğu, bu vadi haricinde dağların geçit vermemesinden ötürü başka bir yol olmadığı, deniz tarafının ise oldukça kayalık olduğu ve demir atmak için çok uygun olmadığı belirtilmiştir. Tatarlar ele geçirdikleri birçok çocuğu satmak üzere bu şehre pazara getirirler. Hristiyanların yaşamadığı bu şehirde nüfusun büyük çoğunluğunun Müslümanlardan ve Yahudilerden oluştuğunu, bu şehre dair Adam Olearius'un güzel bir panorama çizdiğinden bahsedilmiştir. Derbent'in İran tarafında, güneyinde ormandan başka bir şey olmayan ve neredeyse hiçbir evin olmadığı Niyazabad⁸⁶ (Nisowa, Низова) kasabası vardır ki buradan Astrahan'a yelken açıldığı bilgisi verilmiştir. Rubruck'lu William'dan atıfla Derbent'ten iki günlük mesafe ile Şabran'a (Samaron, Самарон) oradan Şamahı'ya ve Gürcü ülkesine geçilebileceği, burada Kura Nehri ve onun yukarısında Aras nehri olduğu belirtilmiştir. Yine Büyük Plinius'a atıfla bahsedilen yerler ile Karadeniz arasında birçok vahşi halkın bulunduğu, bu coğrafyanın altın ve diğer metaller açısından zengin olduğunu aktarmıştır⁸⁷.

Witsen'in Derbent ve civarına dair aktardıkları arasında Plinius'dan aktardığı üzere Seleukos'un Hazar Denizi ile Karadeniz'i buluşturma isteği ile giriştiği kanal projesinin veya bölge halkının inandığı üzere Büyük İskender'in Kuzey halklarını uzak tutmak için inşa ettirdiği duvarın kalıntılarının bir kalede, büyük bir yapıda veya eski duvar parçaları arasında kullanıldığının sıklıkla görülebildiği yer almaktadır. Bu taşlar üzerinde Stenka Razin'in isyanından kaçarken bu bölgeden geçen Alman bir cerrahın aktardığına göre Persepolis kalıntılarında benzerleri görülebilecek taşlara oyulmuş eski Pers veya putperest inanışlarına ait yazılar⁸⁸ görülebileceği belirtilmiştir. Yine başta Derbent'in yakınlarında olmak üzere bu coğrafyada dağlarda, yollardan uzaklarda, kayaların üzerinde işlenmiş garip giyimli, eski Yunan veya Roma dönemine ait insan figürleri ve tasvirleri, kabartmalar, ayrıca kırık sütunlar ve su kemerleri görülmektedir ki eskinden pagan inanışlarına hizmet veren bu yapıların sonrasında Hristiyanlar tarafından yine dinî amaçlarla kullanıldığı ve saygı duyulduğu belirtilmiştir⁸⁹.

Noord en Oost Tartarye'nin 1692 yılındaki birinci baskısında yer almayan farklı görgü tanıklarının aktardıkları üzerinden Derbent ile Astrahan arasındaki bölgede

⁸⁶ Caferoğlu, 2010, s.98.

⁸⁷ Witsen, 2015, s.562; Witsen, 2010b, s.697-698.

⁸⁸ Nicolaas Witsen'in eserinde yer alan bu yazı örnekleri için Bk. Witsen, 2015, s.563; Witsen, 2010b, s.700.

⁸⁹ Witsen, 2015, s.562-563; Witsen, 2010b, s.699-700.

yaşayan Tatarlar hakkında bilgiler aktaran Witsen, bu bölgede Lezgi, Dağıstanlı, Kumuk ve Tatar gibi farklı toplulukların genel olarak birçok insan tarafından tek bir halkı ifade etmek için kullanıldığını belirtmiştir. Derbent ile Astrahan arasındaki Tatar bölgelerinde sert ve içimi tatsız bir şarap olduğu ancak arpadan yapılan “boza” (boesa, бузы)⁹⁰ adı verilen içeceğin çok lezzetli olduğu bilgisi verilmiştir. Bulat (bolat, булат)⁹¹ adı verilen metalin silah ve bıçak yapımında ustalık ile işlendiği, oldukça ince olan bu metalden altın tadının alınabildiği vurgulanmıştır. İranlıları bu bölgedeki insanlara kendilerine saldırmamaları karşılığında yıllık hediye (haraç) verdikleri, savaşçı özellikleri güçlü bu kişilerin geçimlerinin önemli bir kısmını diğer topluluklardan alıkoymaları insanları Farslara ve Türklere satarak sağladıklarını belirtmiştir. Meyve ve mantar çeşitliliği bakımından oldukça zengin olan bu topraklarda yaşayan insanların en fazla koyun ve tavuk etini tükettiklerini, debisi yüksek, dipleri kayalık olan nehirlerde (Kura Nehri’nde somon ve turna) ve Hazar Denizi’nde (Yıldızlı Mersin balığı, Acipenser stellatus) bulunan balıklardan neredeyse hiç tüketmediklerini belirtmiştir⁹².

Astrahan ile Terek arasındaki düz ve kuru arazide seyahatin Nogay ve Kalmuk haydutlar sebebiyle oldukça tehlikeli olduğu, yine İngiliz bir görevlinin anlattıkları sayesinde Witsen’in eserinde yer almıştır⁹³.

Çerkesya notları sonrasında Nicolaas Witsen Kırım coğrafyasına ayrı bir başlık açarak eserine devam eder. Ancak eserinin ilerleyen bölümlerinde Hazar Denizi ve çevresinde yaşayan Tatar halkları hakkında uzun süre Gürcistan’da yaşamış olan Avrupalı bir Hristiyan tarafından gönderilen rapordan elde ettiği bilgiler çerçevesinde uzaklık bilgilerine yer vermiş; Astrahan şehrinden Çerkeslerin Terki şehrine hızlı bir at üzerinde yolculuk ile yedi gün, Terki’den Tarku’ya ise iki günlük bir mesafe olduğunu⁹⁴ belirterek Çerkeslere ve Çerkes coğrafyasına ait anlatılarını sonlandırmıştır.

Sonuç

Nicolaas Witsen’in *Noord en Oost Tartarye* isimli başyapıtı, Kuzey ve Doğu adı altında Asya coğrafyasına ve burada yaşayan halklar hakkında 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başında modern bilimsel yöntemlerin henüz tam olarak uygulanmadığı bir dönemde çok farklı kaynak gruplarından elde edilen bilgilerin bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur. Eseri içerisinde yer alan Çerkesya notlarını hazırlarken diplomatik ve ticari bağlantıları sonucu elde ettiği ve ismini vermekten kaçındığı mektup, Osmanlı İzmir’indeki İngiliz elçisi Paul Rycaut’dan aldığı rapor, Stanislav Loputsky’den aldığı kartografik yardım ve Andrew Vinius aracılığıyla elde ettiği tüm el yazması, etnografik

⁹⁰ Bugün dahi Çerkeslerin *Mahsime* (Мэхъсымэ) dedikleri darıdan veya baldan yapılan bir tür içki. Witsen, 2015, s.564; Witsen, 2010b, s.700.

⁹¹ Witsen, 2015, s.564; Witsen, 2010b, s.700. Yüksek ve düşük karbonlu farklı çelik türlerinin birçok tekrardan oluşan özel bir dövme yoluyla birleştirilmesi sonucu elde edilen mükemmel dayanıklılığa ve keskinliğe sahip çelik türü. Şam çeliği (Damascus) olarak da alınan bu tür, Kafkasya ve Rusya coğrafyasında Bulat olarak isimlendirilmektedir.

⁹² Witsen, 2015, s.565; Witsen, 2010b, s.702.

⁹³ Witsen, 2015, s.566; Witsen, 2010b, s.704.

⁹⁴ Witsen, 2015, s.704; Witsen, 2010b, s.880-881.

Nicolaas Witsen'in "Noord En Oost Tartarye" İsimli Eseri ve Çerkesya Notlarının Değerlendirmesi

ve arkeolojik malzemelerin yanı sıra Büyük Plinius'un Naturalis Historia'sından, Rubrucklu William, Adam Olearius, Jean Baptiste Tavernier ve Jean Chardin'in seyahatnamelerinden, Augustin Freiherr von Meyerberg'in notlarından, Nicolas Sanson'un haritalarından faydalandığı görülen Witsen'in Çerkesya tasviri oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Sahip olduğu bu zengin kaynak olanağına rağmen Witsen'in kaynakların eleştirel değerlendirmeden ve kesin bibliyografik referanslardan uzak olduğu, yine Doğu dillerine ve Rusçaya olan yabancılığı sebebiyle henüz Batı dillerine çevirisi yapılmamış birçok önemli esere başvuru yapamadığı görülmektedir. Kaynakların eleştirel bir şekilde değerlendirilmemesi daha önce belirtildiği gibi edinilen bilginin içeriğini korumuş ve eseri daha da önemli bir konuma yükseltmiştir. Nicolaas Witsen'in Hollanda'da taşıdığı ticari misyon ve Rusya'daki siyasi faaliyetleri eserin çoğaltılmasının önüne geçmiş, kullanılan karmaşık yöntem ve uzun metinler olağanüstü miktarda eşsiz bilgi barındıran bu eserin maalesef geniş kitlelere erişmemesine ve değerinin anlaşılmasına sebebiyet vermiştir.

Nicolaas Witsen, kişisel bir seyahatnameden farklı olarak kaynaklara dayalı, dönemin bilimsel yöntemleri ile oluşturduğu Çerkesya ile ilgili anlatımları, erken modern dönemde Batılıların Kafkasya coğrafyasına ve burada yaşayan halklara dair bilgi birikiminin ve algılarının izlerini sunmaktadır. Bu bağlamda incelenen metin bölgede yaşayan halkların etnik yapıları, dilleri, dinî inanışları, kültürel ve gündelik yaşayışlarındaki farklılıkları, toplumsal rolleri, ekonomik ve siyasi yapıları hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Yine Witsen'in notlarından Kafkasya'daki coğrafi isimlendirmelere, kentsel yapıya, Osmanlı, Rus, İran ve Kafkasya yerel halkları arasındaki siyasi ilişkilere ve tarihsel olaylar hakkında fikir edinme olanağı bulunmaktadır. Nicolaas Witsen'in Çerkesya ile ilgili notlarında, Çerkes kimliği altında Pyatigorsk Çerkesleri (Kabardeyler), Dağ Çerkesleri (Karaçaylar), Dinyeper Çerkesleri (Dinyeper bölgesindeki Adigeler), Hazar Çerkeslerinden ve yine komşu ve bölge halkları olarak ise Abhazlar, Lazlar, Lezgiler, Megreller, Çeçenler, Dağıstanlılar, Ruslar, Greben Kazakları, Ermeniler, Kumuk ve Tarku Tatarları, Nogaylar ve Kalmukları konu edilmiştir. Avrupalıların gözünde en basit anlamda komşu toplulukların topraklarına yapılan akın ve yağmalarla hayatlarını sürdüren bu "ilkel", "kavgacı", "hırsız" ve "haydut" Kafkasya halklarının kültür ve yaşam biçimlerinin detaylı bir şekilde tasvirinin yapıldığı görülmektedir. Nicolaas Witsen'in Çerkesya'daki halkların dinî inanışlarına dair aktardığı bilgilerde 17. yüzyılın sonlarında dahi bu coğrafyada yaşayan halkların İslam, Hristiyanlık ve pagan inanışları arasında geçişkenlik gösterebildiği, İslam dinine mensup olanların da eski pagan ve Hristiyanlık inançlarının izlerinin hâlâ gündelik yaşantılarında görülebileceği, farklı kaynaklar referans gösterilerek belirtilmiştir. Özet olarak Nicolaas Witsen'in Hollanda'nın ekonomik gelişimine katkı sunma ve ticaret potansiyelini geliştirme amacı ile hazırladığı ve *Noord en Oost Tartarye* (Kuzey ve Doğu Tartarya) başlığıyla yayımladığı bu eser Karadeniz'in Kuzeyi, Türkistan, Sibiryaya, Orta Asya ve Uzak Doğu Asya gibi coğrafyalarda yaşayan halkların tarihlerine, kültürlerine, coğrafyalarına, dillerine, ekonomilerine ve politik yaşantılarına dair tüm sosyal bilim dallarının ele alabileceği bilgiler sunmuştur. Bu eserin Çerkesya kısmını konu edinen bu çalışmanın 17. ve 18. yüzyılda bu coğrafyanın ticaret potansiyelini araştırma ve antik

ticaret yolunu canlandırma amacı ile Kafkasya coğrafyasını ziyaret etmiş birçok Hollandalı ve Batılı bilim insanı ve gezginin eserlerinin incelenmesine ve Kafkasoloji çalışmalarına katkı sunacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

a. Kaynak Eserler

- Witsen 1996 Nicolaas Witsen, *Puteşestviye v Moskoviyu*, 1664-1665. Per. W.G. Trisman. Sankt-Peterburg: SymposiuM
- Witsen 2010a Nicolaas Witsen, *Severnaya i Vostochnaya Tartariya*, T. 1. Perevod s gollandskogo yazıka V. G. Trisman. Amsterdam: İzdatel'stvo Pegasus.
- Witsen 2010b Nicolaas Witsen, *Severnaya i Vostochnaya Tartariya*, T. 2. Perevod s gollandskogo yazıka V. G. Trisman. Amsterdam: İzdatel'stvo Pegasus
- Witsen 2010c Nicolaas Witsen, *Severnaya i Vostochnaya Tartariya*, T. 3. Amsterdam: İzdatel'stvo Pegasus

b. Araştırma Eserleri

- Alekseyev 1936 Mihail Pavloviç Alekseyev, *Sibir v İzvestiyah inostrannih puteşestvennikov i psateley*. Irkutsk
- Allen, 2013 William Edward Allen, "Rus-Kafkas Münasebetlerinde İtil-Terek Güzergâhı". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28 (1), s. 301-313.
- Atlas Tartarica* 2017 *Atlas Tartarica*, TDBB Yayınları, İstanbul.
- Bagrow 1952 Leo Bagrow, A Russian Communications Map, ca. 1685. *Imago Mundi*, 9, s. 99-101.
- Balaşoviç 2014 Abdusalamov Magomed-Paşa Balaşoviç, "Şamhalstvo Tarkovskoe v politike Rossii na Kavkaze v kontse XVI pervoy polovine XVII v". *SibSkript*, 3 (59), s. 14-20.
- Barbour 1930 Violet Barbour, "Dutch and English Merchant Shipping in the Seventeenth Century". *The Economic History Review*, 2, s. 261-290.
- Baski 1986 Imre Baski, "A Crimean Turkic-Tatar Glossary from the 17th Century". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* XL (1), s. 107-172.
- Baski 1987 Imre Baski, "XVII. Asırdan Kalma bir Kırım Tatarcası Söz Dizini". *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi*, Tebliğler I. Türk Dili, C 2., s.23-32. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Blokland, 2021 Rogier Blokland, "Notes on Nicolaas Witsen and his Noord en Oost Tartarye". *Studia Uralo-Altaiica*, 54, s. 11-25.

Nicolaas Witsen'in "Noord En Oost Tartarye" İsimli Eseri ve Çerkesya Notlarının Değerlendirmesi

- Chardin 2014 Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi: İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Gardanov 1974 Valentin Konstantinoviç Gardanov, *Adıgi, balkartsı i karaçayevtsı v izvestiyah evropeyskih avtorov XIII-XIX vv*. Nalçık: Knizhnoe İzdatelstvo«Elbrus».
- Gebhard 1881 Johan Fredrik Gebhard, *Het Leven van Mr. Nicolaas Witsen (1641-1717)*. Deel I, Deel II (1882), J. W. Leeftang: Utrecht.
- Goldsmid 1911 Frederic John Goldsmid, "Timur". *1911 Encyclopædia Britannica*, Vol. 26, s. 994-995. New York: Encyclopædia Britannica, Inc.
- Keuning 1954 Johannes Keuning, "Nicolaas Witsen as a Cartographer". *Imago Mundi*, 11, s. 95-110.
- Kizilov 2012 Mikhail Kizilov, "Noord en Oost Tartarye by Nicolaas Witsen. The First Chrestomathy on the Crimean Khanate and its Sources". *The Crimean Khanate between East and West (15th-18th Century)*, Edited by Denise Klein, Wiesbaden: Harrassowitz, s. 169-187.
- Kurat 1987 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Müller 2009 Gerhard Friedrich Müller, *Opisaniye Sibirskih narodov*. (Per. A. K. Elert i V. Hintsşe) Moskva: Pamyatniki istoričeskoj mysli.
- Naarden 2010 Bruno Naarden, "Witsen's Studies of Inner Eurasia". *The Dutch trading companies as knowledge networks*. Edited by Siegfried Huigen, Jan L. de Jong and Elmer Kolfin. Leiden & Boston: Brill, s. 211-239.
- Postnikov ve Falk 2015 Alexey Postnikov, Marvin Falk, *Exploring and Mapping Alaska: The Russian America Era, 1741-1867*. Translated by Lydia Black. Fairbanks: University of Alaska Press.
- Sampiev 2014 Israphil Sampiev, "The Akkinty of the Darial and Armkhi gorges: dismantling of a myth". *The Caucasus & Globalization*, 8 (3-4), s. 80-91.
- Sever 2023 Zafer Sever, "Nikolas Witsen'in Kuzey ve Doğu Tartaria Adlı Eseri ve Nogay, Kırgız, Başkurlara Dair Notlar". *Turcology Research*, (77), s. 198-204.
- Taktakishvili 2014 Givi Taktakishvili, "The Dutch Golden Age and The Caucasus". *The Caucasus & Globalization*, 8 (1-2), s. 90-105.
- Tavernier 2010 J ean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Temizkan 2013 Abdullah Temizkan, "XVIII. ve XIX. Yüzyılda Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı Kolonileştirmesinde Kozakların İşlevi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 13 (2), s. 313-336.

- Wladimiroff 2008 Igor Wladimiroff, *De kaart van een verzwegen vriendschap. Nicolaas Witsen en Andrej Winius en de Nederlandse cartografie van Rusland*. University of Groningen.
- Zinner 1968 Ervin Petroviç Zinner, *Sibir v İzveksiyah Zapadnoyevropeyskih Puteşestvennikov i Uçenih XVIII veka*. Vostoçno-Sibirskoe Knizhnoe İzda telstvo.

c. İnternet Kaynakları

- Olearius 1727 Adam Olearius, *Voyages très curieux & très renommez faits en Moscovie, Tartarie et Perse*. Translated by Sr. de Wicquefort, Amsterdam: Chez Michel Charles Le Ce'ne. URL: <http://www.iberamericadigital.net/BDPI/Search.do;jsessionid=A7A3A4D0C955ECE49D24B5290E31F625?numfields=1&field1=docId&field1val=bdh0000000607&field1Op=AND&advanced=true&hq=true&important=T%C3%ADtulo%3A+Voyages+tr%C3%A8s+curieux+%26+tr%C3%A8s+renommez+faits+en+Moscovie%2C+Tartarie+et+Perse> (Erişim Tarihi: 17.08.2023)
- Witsen 2015 Nicolaas Witsen, *Nicolaas Witsen: Noord en Oost Tartarye*. Huygens Instituut. <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/witsen/> (Erişim tarihi: 16.08.2023)

SUMMARY

Noord en Oost Tartarye, Nicolaas Witsen's (1641-1717) complex yet fascinating and invaluable work on the geography, topography, history and ethnography of the region called *Tatarstan*, is quite remarkable in terms of reflecting the perception and knowledge of the Western scientific world about 17th century Eurasia. Composed in 1692, Witsen's work was drawn from printed materials, manuscripts, cartographic resources, reports, travelogues, and oral sources. It was prepared by using the scientific methods of the early modern era, and a revised and expanded second edition was published in 1705.

Had been a member of *The Royal Society*, director of the *Dutch East India Company*, *Mayor of Amsterdam* and had close ties with Tsar Peter I, Witsen's influence has extended across political, commercial, and scholarly circles. These connections enabled him to establish a vast network of information spanning Europe, Russia, and Asia. While this recognition facilitated the acquisition of sources and information, it also raised high expectations for his work. However, Witsen's skeptical intellectual persona, his methodological approach, and the language he employed resulted in limited printing and distribution of his work, rendering it largely inaccessible with restricted circulation. His methodology also fell short of meeting the expected impact.

Nicolaas Witsen'in "Noord En Oost Tartarye" İsimli Eseri ve Çerkesya Notlarının Değerlendirmesi

The absence of a complete 17th-century Dutch translation of Witsen's work for many years led to its rapid obscurity and underutilization as a pioneering source in Inner Asian studies. In 2010, the publication of a Russian translation of *Noord en Oost Tartarye* based on the 1705 edition brought this work back into the limelight and made it more accessible. In our research, we primarily utilized this Russian translation of *Noord en Oost Tartarye* and the online resources provided by the Huygens Institute in 2015, enabling a comparison between the original Dutch text of 1705 and the Russian translation of 2010.

In this study, we have conducted an analysis of Nicolaas Witsen's notes on Circassia within his masterpiece on Asian geography and its inhabitants, titled *North and East*. These notes were compiled by consolidating information from a wide array of sources, in an era when modern scientific methods were not yet fully applied. During this process, we identified, verified, and compared the references that Witsen used in creating his Circassian notes, including Pliny the Great, William of Rubruck, Adam Olearius, Jean Baptiste Tavernier, Jean Chardin, Augustin Freiherr von Meyerberg, and Nicolas Sanson.

Witsen's accounts of Circassia, grounded in contemporary sources and scientific methodologies, hold significant importance as they offer insights into Western perceptions and knowledge about the geography of the Caucasus and its inhabitants during the early modern period. Within this context, the analyzed text furnishes detailed information regarding the ethnic composition, language, religious beliefs, cultural and daily life, social structures, and economic and political systems of the various populations inhabiting the region. Witsen's notes shed light on geographical nomenclature, urban organization, political relations between Ottoman, Russian, Iranian, and Caucasian peoples, as well as historical events in the Caucasus.

Specifically, Witsen's notes encompass various Circassian groups, such as the Pyatigorsk Circassians (Kabardians), Mountaineers (Karachays), Dnieper Circassians (Adyghes in the Dnieper region), and the Caspian Circassians. The text also discusses neighboring and regional peoples, including Abkhazians, Laz people, Lezgins, Mingrelians, Chechens, Dagestanians, Russians, Greben Cossacks, Armenians, Kumyks and Tarku Tatars, Nogais, and Kalmyks.

Witsen's detailed descriptions of the culture and lifestyle of these *primitive, belligerent, thieving, and bandit* Caucasian peoples, as perceived by Europeans who considered them reliant on raiding and plundering neighboring lands, provide valuable historical insights. Furthermore, Witsen's information on the religious beliefs of the Circassian peoples indicates that even by the late 17th century, individuals in this region were able to transition between Islam, Christianity, and pagan beliefs. Traces of ancient pagan and Christian beliefs persisted in the daily lives of those who adhered to Islam, drawing from various sources.

To sum up, Nicolaas Witsen's *Northern and Eastern Tartary*, conceived to contribute to the economic development of the Netherlands and enhance its trade potential, offers a wealth of information for various fields within the social sciences. This work encompasses topics related to the history, culture, geography, language, economy, and political life of the populations residing in regions such as the North of the Black Sea,

Turkestan, Siberia, Central Asia, and Far East Asia. We believe that this study, focusing on the Circassian section of Witsen's work, will make a valuable contribution to the research on the works of numerous Dutch and Western scientists and travelers who explored the Caucasus in the 17th and 18th centuries to assess the trade potential of this region and revive ancient trade routes.